

©East Ukrainian National University
Named after Vladimir Dal, 2009

УДК 329(477)

Щедрова Г.П.,
м. Луганськ

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Визначено проблеми становлення громадянської політичної культури в Україні. Запропоновано шляхи формування демократичної політичної культури.

Ключові слова: політична культура, громадянське суспільство, громадянська культура, громадські організації, демократія, політична система суспільства.

В умовах системної політичної й економічної кризи, що охопила українське суспільство на тлі світової валютно-фінансової кризи, різко посилилися внутрішні та зовнішні виклики самому існуванню держави. В цій ситуації, як ніколи, актуалізується потреба в суспільно-політичній стабілізації та національній консолідації, дієвим чинником яких ми вважаємо подальший розвиток інституціоналізованого громадянського суспільства. Динаміка його формування останніми роками характеризується переважно позитивними тенденціями. Однак суттєвими залишаються й проблеми, які уповільнюють подальше зростання громадської активності та перешкоджають ефективному використанню великого потенціалу недержавних організацій для захисту прав і реалізації законних інтересів громадян. Найгострішими з них із огляду на необхідність впровадження демократичних принципів, методів і підходів є вкрай низька участь громадських організацій у процесі підготовки, публічного обговорення та прийняття політичних рішень; невиправдане зволікання з розгортанням системного інформування населення про існуючі організації громадянського суспільства та їхню діяльність; неадекватність вітчизняного законодавства про громадські організації європейським стандартам регулювання організаційно-правових засад їх функціонування та недостатність і невизначеність фінансової бази діяльності суб'єктів громадянського суспільства.

Незважаючи на такі суттєві перепони, громадянське суспільство не лише розвивалося та інституціоналізувалося, а й покращувало свої позиції, про що йдеться в рейтингах незалежних міжнародних організацій. Наприклад, за оцінкою авторитетного рейтингу міжнародної незалежної організації «Freedom House» Україна тривалий час за рівнем реалізації політичних прав і громадянських свобод отримувала оцінку лише «частково вільної» країни. Але за останні п'ять років її рейтинг піднявся та утримується на рівні оцінки «вільної» країни. Важливо, що такі позитивні зміни підтверджуються і нашими громадянами. Понад 65 відсотків опитаних вважають, що сьогодні вони можуть вільно висловлювати свої політичні погляди. А ще п'ять років тому кількість опитаних щодо цієї позиції становила близько 55 відсотків [1].

Високу функціональну готовність громадянського суспільства в сучасній Україні також підтверджують дослідження «Freedom House» – «Nations in Transit», які оцінюють різні напрями демократичного розвитку перехідних країн за шкалою від 7 (найгірша) до 1 (найкраща) бала. Тож, за його даними, оцінка розвитку громадянського суспільства в Україні значно покращилася від 4,75 бала у 1998 р. до 3,00 балів у 2005 р. та 2,75 бала у 2006, 2007 та 2008 роках поспіль. Саме за напрямом «Громадянське суспільство» Україна продемонструвала найбільший поступ та, відповідно, показала найкращий рейтинг. У той же час за іншими напрямками дослідження «Nations in Transit» її рейтинги нижчі і виглядають так: «Рейтинг демократичного розвитку» (тобто середній загальний показник, інтегрований на основі інших) – 4,25 бали, «Національне демократичне управління» – 4,75 бала, «Виборчий процес» – 3,00 бала, «Незалежні медіа» – 3,50 бала, «Місцеве демократичне управління» – 5,25 бала, «Судова система та незалежність суддів» – 4,75 бала, «Корупція» – 5,75 бала [2]. При цьому застосовуються такі критерії визначення вказаного рейтингу розвитку громадянського суспільства: кількісне зростання неурядових організацій, їхня організаційна спроможність та фінансова стабільність, правове й політичне оточення, в якому вони функціонують; розвиток незалежних професійних спілок та участь груп захисту інтересів у політичному процесі.

Показово також, що стабільний рейтинг розвитку громадянського суспільства «Nations in Transit» в Україні на відмітці в

2,75 бала є значно кращим порівняно з іншими пострадянськими країнами, окрім країн Балтії. Аналогічний показник за 2008 р. складає у Вірменії – 3,50 бала, у Грузії – 3,50 бала, у Молдові – 3,75 бала, у Киргизстані – 4,50 бала, в Азербайджані – 5,25 бала, у Казахстані – 5,50 бала, Російській Федерації – 5,50 бала, у Таджикистані – 5,50 бала, у Білорусі – 6,50 бала, у Туркменістані – 7,00 балів, в Узбекистані – 7,00 балів [3].

Найсуттєвішою особливістю розвитку громадянського суспільства можна визнати його здатність до ініціювання демократичних змін у державі. Громадянське суспільство є основою держави, його становлення відбувається з утвердженням останньої. Громадянське суспільство утворюють вільні громадяни з високим рівнем політичної, економічної, соціальної культури, які спільно з державою формують розвинені правові відносини заради спільного блага. Сутність громадянського суспільства, на нашу думку, саме й полягає в забезпеченні прав людини, яка має гарантоване право вільного вибору тих чи інших форм економічного і політичного буття, ідеології, світогляду, а також можливості вільно висловлювати свої думки і погляди.

Усвідомлення та засвоєння особою системи цінностей демократичного громадянського суспільства передбачає формування у неї основ громадянської культури. Відтоді, коли вперше Чарльз Едвард Мерріам (1874–1953 рр.), фундатор чиказької школи політичних досліджень, використав у одному з проєктів дослідження психологічних та соціологічних аспектів політичної поведінки термін «громадянська культура», їй як феномену стали приділяти важливу роль в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

Варто зазначити, що більшість зарубіжних науковців розглядають громадянську культуру як модифікацію політичної культури, а громадянина – як учасника політичного процесу, в той час як життєвий простір громадянина набагато ширший. Також громадянська культура розглядається як структурна характеристика громадянського суспільства та демократії, яка визначає громадянську й життєву позицію, соціальну зрілість та суспільнокорисну діяльність особистості, її готовність до ефективного розв'язання завдань громадянської освіти у процесі професійної діяльності на основі сформованих знань, умінь, навичок, ціннісних орієнтацій, професійно

важливих якостей та здібностей. Громадянська культура – це глибоке усвідомлення своєї належності до певної держави, почуття громадянської гідності, відповідальності й обов'язку, здатність рішуче відстоювати суспільно-державні цілі в складних ситуаціях. Якісним проявом наявності громадянської культури, на наш погляд, є надбання громадянином таких знань, на основі яких формуються уявлення про форми і способи здійснення його ролей у політичній, правовій, економічній, соціальній і духовній сферах. Від особистості потребують громадянських умінь та досвіду участі у соціально-політичному житті, а також прояву громадянських чеснот: норм, установок, цінностей та якостей, притаманних громадянину демократичного суспільства.

Громадянська культура є дзеркалом громадянського суспільства. Як різновид політичної культури, вона, звичайно, є її вищим щаблем і передбачає, що суб'єкти політичного процесу в своїй діяльності керуються, насамперед, інтересами всього суспільства і саме йому підпорядковують свої часткові, корпоративні цілі, що дій цих суб'єктів спрямовуються на дотримання громадянського консенсусу і здійснюються в межах правової держави. Можна вважати, що це політична культура громадянського суспільства, яка передбачає єдність громадянських прав і обов'язків. Вона визначається не тільки правовими, але й етичними чинниками політичної діяльності.

У сучасній Україні громадянське суспільство стало природною потребою, чинником реалізації економічних, соціальних і духовних потреб громадян, залучання приватної сфери до реалізації дедалі зростаючих потреб і інтересів різних соціальних верств населення. Це пояснюється традиційним тяжінням громадян України до демократії, відчуттям природної європеїстськості. Сьогодні воно представлене, окрім політичних партій, понад 100 конфесіями, 1012 громадськими академіями наук і науковими товариствами. Діють також десятки професійних, жіночих, молодіжних, спортивних, ветеранських, екологічних об'єднань. Якщо в 2000 році в Україні було зареєстровано понад 1300 всеукраїнських і близько 13 тис. місцевих громадських організацій, то на початок 2009 року кількість офіційно зареєстрованих в Україні громадських всеукраїнських організацій сягнула 293990 [4]. Також залишається решта незареєстрованих об'єднань, груп, які уособлюють і реально задоволь-

няють найрізноманітніші інтереси громадян. У порівнянні з країнами Заходу це небагато – одне громадське об'єднання на 156 мешканців країни, але водночас більше, ніж в Білорусі і Російській Федерації. Хоча, на думку експертів, більшість зареєстрованих в Україні організацій існують лише формально, або функціонують епізодично. За різними оцінками активні і постійно діючі громадські організації становлять лише 8–9 відсотків від їхньої загальної кількості, або близько п'яти тисяч організацій. Відповідно до існуючих міжнародних критеріїв, до активних належать організації, що працюють не менше двох років і мають досвід виконання двох або більше проектів та є відомими на регіональному рівні.

Початки громадянського суспільства, ще до відчуття незалежності та вже з нею, злет громадянськості у найбільш активних громадян засвідчили потенційні зміни в політичній культурі, тяжіння до демократичних цінностей, стабільної демократії в Україні. Перші п'ять років незалежності підтвердили зміни в політичній культурі. Майже третина громадян вважали за потрібне перехід до ринку, схвалювали розвиток приватного підприємництва: більше половини опитаних позитивно ставилися до передачі у приватну власність дрібних підприємств; 40,7 відсотка – вважали найкращим шляхом розвитку для України розширення зв'язків у рамках СНД [5, с.10].

Розвиток політичної свідомості і громадянської культури українського суспільства вже на початку ХХІ століття дозволили зафіксувати такі кількісні характеристики цього процесу. Частка громадян України, які цілком схвалювали розвиток приватного підприємництва, зменшилася до 16,3%; передачу у приватну власність дрібних підприємств схвалюють 43,7% респондентів, що свідчить про розчарування в чисто ринкових методах управління економікою держави і, як свідство підвищення довіри до державного управління, – 46,2% вважають за необхідне поєднати державне управління і ринкові методи в управлінні економікою; лише 10,9% громадян бачать перспективними зв'язки України у рамках СНД; 29,3% опитаних вважають першочерговим вектором розвиток зовнішньополітичних відносин України зі східнослов'янським блоком (Росія, Білорусь) [6].

Сьогодні нові характеристики громадянської культури можна висловити такими показниками. В ієрархії суспільнозначущих цінностей для українських громадян найбільш вагомими є стабільність, порядок, добробут, справедливість. Очевидним є запит на правовий порядок і впорядкованість, рівень та якість життя.

На жаль, в силу багатьох об'єктивних і суб'єктивних обставин або мляво, або з великою амплітудою коливань спостерігаємо ставлення до таких цінностей демократії, як підприємництво і самоврядування. Це свідчить, з одного боку, про слабкий авторитет і низьку дієздатність інститутів громадянського суспільства, з іншого – про домінування патерналістсько-авторитарних настроїв. Приватне підприємництво так і не змогло легітимізувати себе в очах українських громадян як соціально відповідальна сила суспільства. Серед населення посилюється негативне сприйняття економічної ситуації. Переважна більшість громадян характеризують економічну ситуацію в країні як погану, нестабільну. Високі темпи інфляції завдали шкоди більшості населення, зневілювали деякі попередні піднесення в національній економіці.

Велику тривогу у громадян викликає політична ситуація. Майже половина опитаних оцінюють нинішню політичну ситуацію як «гостру, конфліктну» (вказали 33,1%) або як «вибухонебезпечну» (10,2%). Значна частина (48,6%) респондентів характеризує її як «напружену». Лише 4,5% опитаних вважають політичну ситуацію «спокійною, благополучною». Ще 3,6% не визначилися з відповіддю.

Зростає число опитаних, які вважають, що в Україні сьогодні все йде в неправильному напрямі. Ще в лютому місяці таких було 60,6%, а сьогодні – 75,3%. Ця кількість перевищила аналогічний показник, який був зафіксований в квітні минулого року під час загострення політичної кризи. Раніше більшість громадян тяжіли до стабілізації ситуації, сьогодні спостерігається паритет прибічників стабілізації і тих, хто виступає за кардинальні зміни в країні, за зміну політичного керівництва. Серед опитаних 49,1% респондентів вважає, що українське суспільство потребує стабільності, а 43,8% переконані, що суспільство потребує кардинальних змін, і перш за все зміни політичного керівництва [7].

Наведений аналіз свідчить про наявний поступовий процес формування громадянської культури суспільства. Однак вона розвивається не лише на інституціональному рівні. Становлення інститутів громадянського суспільства у формі громадських організацій, політичних партій, нових профспілок, рухів, інститутів незалежних поглядів та громадської думки сприяло формуванню демократичних принципів і норм, політичних відносин у суспільстві. І саме вони значною мірою спричинили прийняття нової конституції, появу ідей реформування політичної системи, трансформації виборчої системи, модернізації політичної системи суспільства.

Однак призначення громадянського суспільства полягає у здійсненні якісних змін у суспільно-політичному житті. Поки що воно повільно впливає своїми важелями на формування громадянської політичної культури. Інститути громадянського суспільства, як свідчить практика, ще не виконують одну із провідних своїх функцій – інформування населення. Його рівень залишається низьким. Люди не знають про ініціативи української еліти і не обтяжують себе ознайомленням з проектами суспільно-політичного та економічного розвитку. Отже, функція інформування населення щодо важливих політичних процесів має набувати цілеспрямованості й системності, що підвищить роль громадянського суспільства у формуванні нових підходів у діяльності політичних інститутів.

Прийняття Конституції України у 1996 році ще більше посилило роль і значення громадянського суспільства в підвищенні демократичних стандартів. Чинна конституція встановлює дійсно політичну, економічну та ідеологічну свободу, що забезпечується шляхом закріплення принципу багатоманітності. Щодо політичної багатоманітності, то вона надала реальну можливість створення і діяльності різних об'єднань громадян, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні і функціонуванні органів державної влади і місцевого самоврядування.

Природно, що різноманітні інтереси та потреби громадян стали набувати конкретної форми і підштовхувати державу до вже назрілих змін і у виборчому законодавстві. За роки незалежності один із головних інститутів громадянського суспільства – політичні партії, зріс у кількості з 12 у 1991 році до 172 у 2009, отже держава має враховувати думку цього найвагомішого політичного суб'єкта.

Гіпотезою громадянського суспільства ми розглядаємо в двох аспектах. По-перше, мірою його формування певним чином обмежуються можливості держави щодо втручання в усі сфери життєдіяльності людини; по-друге, в суспільстві ініціативно створюються організації, які допомагають громадянам розв'язувати проблеми, висловлювати і реалізовувати свої інтереси. Дані організації захищають громадянина від тиску держави, консолідують суспільство. Державність неможлива без своєї природної основи – громадянського суспільства, воно також неможливе без державності, яка оформлює його в планомірну єдність.

Як сфера взаємодії різних структур, громадянське суспільство має забезпечувати високий рівень відносин в політичній сфері. Але воно, як основа виявлення приватних інтересів, стимулює політичну сферу і завдяки розгортанню своїх інститутів у економічній, соціальній та духовній сферах вимагає політичних реформ. Адже відомо, що політична сфера живиться відображенням не своїх власних інтересів, а інтересів, які висловлюються і оформлюються в інших трьох сферах життєдіяльності суспільства. І все, що торкається так чи інакше інтересів громадян, набуває політичного значення.

До діяльності численних громадських організацій, політичних партій та інших інститутів залучається все більше громадян. І хоча дані структури ще є слабкими організаційно і фінансово, не мають достатнього кадрового потенціалу, своєю діяльністю вони впливають на формування громадської думки щодо процесів державотворення.

Громадянське суспільство має виступати визначальним у забезпеченні глибинного взаємозв'язку і взаємоопосередкування з державою. Саме у надрах громадянського суспільства виникають і оформлюються суспільні інтереси, відбувається обмін можливостями між його суб'єктами щодо реалізації представницьких функцій. Робота громадянського суспільства сприяє засвоєнню громадянами політичних норм і цінностей, які властиві сталим демократіям і тим самим – консолідації різних груп інтересів навколо них. Для демократії потрібне сильне громадянське суспільство, яке може протистояти державі. І, водночас, достатньо активне, щоб самому розв'язувати проблеми щодо примирення різних інтересів. Скажі-

мо, на даному етапі розвитку України, виникають нові політичні інтереси, пов'язані з інтеграційним процесом у європейську спільноту, з наповненням змістом ринкових відносин тощо. Їх активно висловлюють окремі громадські інститути, політичні партії, профспілки. Водночас без наявності відповідної нормативної бази дані інтереси не призводять до консолідації, діалогу влади і суспільства. Зокрема, це яскраво виявляється у встановленні виборчого законодавства, суперечностях у визначенні ролі громадських організацій під час виборів до Верховної Ради України.

Дослідження громадської думки в Україні перед виборами Верховної Ради 2007 р., проведене IFES у вересні цього ж року, вказують на те, що більшість українців нічого не чули про жодну з двох ключових поправок до виборчого законодавства, прийнятих Верховною Радою при підготовці до виборів. 47% говорять, що знають про те, що парламент прийняв поправку до виборчого законодавства, за якою мінімум 50% зареєстрованих виборців повинні проголосувати для того, щоб результати виборів були визнані дійсними. Більшість (53%) не знають про цю поправку. Друга поправка, яку прийняли депутати, проголошує, що заочне голосування більше не дозволятиметься під час дострокових виборів до того, як закінчиться термін роботи поточного складу парламенту. Тільки 35% знають про цю поправку, тоді як 65% кажуть, що вони не чули про її існування. Коли респондентів просили оцінити вплив поправок, ті, хто обізнані про обидві поправки, загалом вважають, що поправка матиме позитивний, а не негативний вплив на виборчі права громадян. Щодо мінімальної явки у 50%, більшість (58%) тих, хто знає про поправку, вважають, що вона матиме позитивний вплив, тоді як 14% упевнені в негативному впливі, а 15% думають, що вона не матиме ніякого впливу взагалі. Щодо поправки, що стосується заочного голосування, 46% тих, хто знає про поправку, думають, що вона матиме позитивний вплив, 24% – негативний і 16% – не матиме впливу взагалі [8].

Хоча українці мають позитивну думку щодо деяких аспектів виборчого процесу, вони не задоволені адмініструванням цього процесу. Більшість (57%) не погоджується з тим, що виборчим процесом керують компетентно. Це може бути однією з причин того, чому 45% не погоджуються, що результати виборів відображають

фактичне голосування в Україні (порівняно з 41% тих, хто погоджується з цим твердженням). Крім того, небагато українців (26%) погоджуються, що виборча система забезпечує засоби боротьби з порушеннями під час виборів. Таке ставлення в цілому може бути однією з причин того, чому більша кількість українців говорять, що вони не мають значної або будь-якої довіри до Центральної виборчої комісії, ніж відсоток тих, хто говорить, що вони мають велику або значну довіру (49% проти 41%) [9].

Це свідчить про неадекватність громадянської культури суспільства завданням формування демократичної, правової, соціальної держави. Тому виховна функція громадянського суспільства у процесі трансформації виборчої системи має стати однією з основних.

Саме громадянська культура є якісною діяльністю суспільства, що передбачає втілення його переконань, ідеалів, принципів та інших базових цінностей у політичні процеси. Адже суспільство не засвоїло достатньою мірою норми і традиції демократичного розвитку держави, зокрема, і в частині застосування виборчої системи, воно має її такою, на яку здатне сьогодні. Без адекватного рівня громадянської політичної культури не можна штучно запровадити новітні політичні інститути і процеси.

За цих умов досить часто в суспільстві виявляються такі особливості політичної культури, як відмова брати участь у політичній діяльності партій, об'єднань, громадських формувань. За результатами соціологічного дослідження IFES членство в різних професійних, соціальних, культурних спілках та групах підтримки залишилося на відносно такому ж рівні, як і під час проведення дослідження в листопаді 2005 р. Тринадцять відсотків говорять, що вони – члени професілок. 3.3% – політичних партій, 1,6% – релігійних груп. 0.7% – неурядових організацій і по 0,4% – спілок художників, учених і місцевих органів самоврядування. Вісімдесят один відсоток стверджує, що вони не є членами жодного з цих типів організацій.

Але громадянське суспільство сьогодні не може ще виконати всі функції, які на нього мають покладатися. Тому стимулювання громадської активності населення має певною мірою взяти на себе держава. Перш за все, треба доводити до свідомості людей

необхідність самим захищати власні інтереси через участь в діяльності об'єднань громадян; популяризувати їхню діяльність у засобах масової інформації; посилити вплив громадських організацій на поліпшення реальної ситуації в країні; створювати пільгові умови та зменшити залежність громадських організацій від адміністративного тиску тощо.

Ці заходи сприятимуть уникненню існуючої фрагментарності в політичній культурі, а на цій основі – об'єднанню суспільства навколо базових цінностей, ідеалів і завдань демократичного зростання. В царині громадянської культури суспільство і держава повинні створити відповідні умови, щоб влада сприймалася не як предмет боротьби й завоювання, а як об'єкт впливу з приводу захисту інтересів і прав людини і громадянина. Треба формувати ставлення громадян до існуючого порядку, визнання ними суспільних норм та готовність їх дотримуватися, поширювати знання людей про свої права і обов'язки, державу та політичну систему.

Література

1. Freedom in the World 2009 Survey Release. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=445>
2. Nations in Transit – Ukraine – 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=46&year=2008>
3. Nations in Transit – Country Reports. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=46&year=2008>
4. Громадські організації в Україні : Статистичний бюлетень за 2008 рік [Електронний ресурс]. – К. : Державний комітет статистики України, 2009. – Режим доступу: <http://195.78.68.85/civic/control/uk/publish/>
5. Головаха Е. И., Панина Н. В., Чурилов Н. Н. Киев: 1990 – 1991 (Социологические репортажи) / Е. И. Головаха, Н. В. Панина, Н. Н. Чурилов. – К. : Наука, 1992. – 140 с.
6. Паніна Н. Українське суспільство 1994–2005 : соціологічний моніторинг / Н. Паніна. – К. : Софія, 2005. – 160 с.

7. Аналитический отчет по результатам исследования «Общественное мнение на фоне ухудшения экономической и политической ситуации». ЦСД «София». [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.sofia.com.ua/page72.html>

8. IFES: Громадська думка в Україні перед виборами до Верховної Ради 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vybory.org/articles/1067.html>

9. Соціологічне опитування: Чи довіряєте Ви громадським організаціям? (динаміка, 2001–2009 рр.). Центр Разумкова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.razumkov.org.ua/ukr>

Определены проблемы становления гражданской политической культуры в Украине. Предложены пути формирования демократической политической культуры.

Ключевые слова: *политическая культура, гражданское общество, гражданская культура, общественные организации, демократия, политическая система общества.*

Problems of becoming a civil political culture in Ukraine are detected. The way to build a democratic political culture is proposed.

Key words: *political culture, civil society, civic culture, social organization, democracy, political system of society.*

Щедрова Галина Петрівна – проректор з науково-педагогічної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, завідувач кафедри політології, доктор політичних наук, професор.

Рецензент: проф. Новакова О.В.